

Romanske olielamper fra Danmark

Af Jens Velleu

1. Indledning

Det kirkelige inventar, som var nødvendigt for det religiøse liv i middelalderens Danmark, synes vi at kende ganske grundigt, idet forbavsende meget har overlevet reformationens virvar. Noget findes stadig i kirkerne selv, en del opbevares på museerne. Det bragte derfor en del forundring, da man i slutningen af forrige århundrede i England genopdagede funktionen af de specielt udformede »skålstene«, som i det følgende skal behandles for det danske materiales vedkommende. Det drejer sig om - oftest - større granitblokke mere eller mindre skulpturelt udsmykkede, som i den plane topflade har indhugget et større eller mindre antal skålformede fordybninger, omkring 10 cm i diameter. I afsnit 2 bringes et katalog over de til nu 16 kendte danske lamper, mens der her først skal omtales 3 artikler fra 1888, 1920 og 1962, som fører omtalerne af lamperne frem til i dag.

Som den første bestemmer Sophus Müller de danske »skålstene« som lamper. Det var i en kort artikel i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1888: »Vievandskar og Kirkelamper«. Tolkningen skete under henvisning til den nu klassiske artikel af Thomas Lees i *Archaeological Journal* 1882: »Cresset Stones«. Lees bestemmer her de engelske lamper (se figur 20) med støtte i beskrivelsen af det nordengelske kloster Durham fra 1593: »The Rites of Durham«, hvor lamperne i munkenes sovesal beskrives indgående: »I hver ende af nævnte dormitorium fandtes en fin

kvadratisk sten med et dusin »cressets« indhugget i hver sten, som, når det behøvedes, fyldtes fra køkkenet for at give lys til munke og noviser, når de gik til matutin ved midnat...« (1). - I sin fremlægning i 1888 nævner Sophus Müller blot to danske lamper: Sønder Dråby og Mammen.

I 1920 i Vejle Amts Aarbøger offentliggjorde Asger Kristensen i artiklen »Et Minde fra Munketiden i Sønderby ved Horsens« en i 1917 funden lampe med oprindeligt 5 huller fundet ved nedbrydningen af en staldbygning. Her opregnes foruden denne og de to lamper, som Sophus Müller kendte to nye: Giver (fejlagtigt kaldt Gjerlev) og Horsens Museum.

Den næste sammenfatning kom i 1962 i Fynske Minder, hvor Niels Oxenvad i artiklen »En romansk kirkelampe« beskrev lampen fra Nørre Søby. Antallet af kendte lamper er nu oppe på 10, idet de nytilkomne - foruden Nørre Søby - er: Gamtofte, Vejlbymark, Hillerslev og Almind.

2. De 16 danske lamper

Ved en gennemgang af Det Antikvarisk-Topografiske arkiv på Nationalmuseet, samt ved en rundskrivelse til en række provinsmuseer i foråret 1974, har antallet af lamper kunnet øges til 16. De fordeles sig med 2 på Fyn og 14 i det nordøstlige Jylland - nord for en linie mellem Vejle og Thisted (fig. 1). Hvorfor der ingen er registreret i syd- og vestjylland samt på øerne

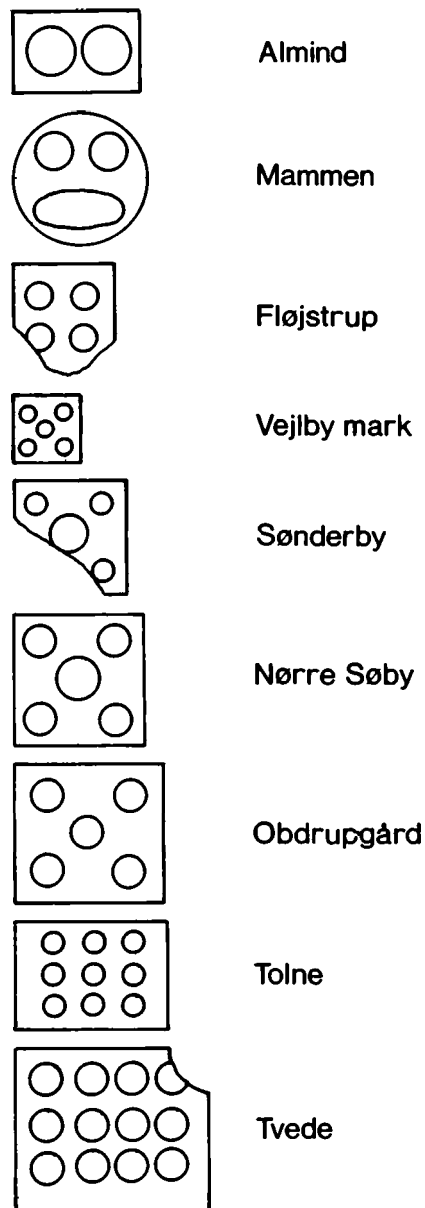
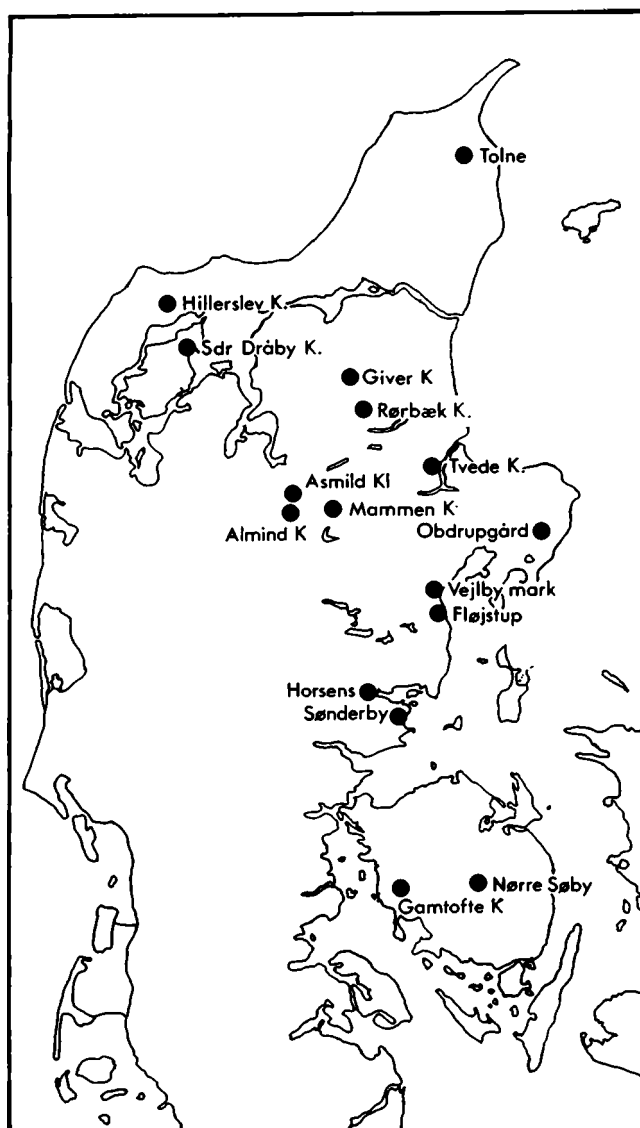

Fig. 1. Kort over de danske lampers udbredelse samt et udvalg gengivet skematisk i samme målestok.

øst for Storebælt må skyldes tilfældighedernes spil (2). I Skåne findes de rigt repræsenteret (3).

I den følgende oversigt vil lamperne kort blive beskrevet. Det har ikke altid været praktisk muligt at fremskaffe alle relevante oplysninger som mål, ældre funddata og omtale i ældre litteratur. 10 af lamperne er, som nævnt, omtalt i de tre tidligere oversigter.

Fig. 2. Lampe fra Tolne. Foto Edel Sørensen 1974.

Tolne, Hjørring amt (fig. 2)

Lampen findes i dag på Vendsyssel Historiske Museum, Hjørring, hvor den er indført under nr. 20391: »Olielampe, granit, middelalderlig. L: 42 cm. B: 31 cm. H: 18 cm. Granitsten med 9 skålformede fordybninger. Hullernes dybde 7,5 cm, diameter 5,0 cm. Stærkt ildskørnet. Den midterste skål har tydelige slidspor og må sekundært have været anvendt som leje for et eller andet drejeligt, måske en portstolpe: Fundet under Dalgården i Tolne. Muligvis fra Tolne kirke. Gave fra a/s Tolne skov. 22/9 1931«.

Hillerslev kirke, Thisted amt (fig. 3)

Indmuret i øverste skifte i korets nordmur sidder lampen med 3 huller anvendt som kirkekvader. Det er

Fig. 3. Lampe i Hillerslev kirkes sydmur. Foto Erik Moltke på Nationalmuseet.

sandsynligt, at det drejer sig om et fragment af en lampe med oprindeligt 5 huller.

Sønder Dråby kirke, Thisted amt (fig. 4)

Den fritstående lampe, der nu findes på Nationalmuseet, er i Danmarks Kirker, Thisted amt, side 1009 beskrevet: »Kirkelampe, romansk, af Granit, o. 52 cm høj. Den kvadratiske Overdel, med Rundstavhjørner, har fem kredsrunde, konisk fordybede Olieskåle (Tvm. o. 8-9,5 cm, Dybde 0. 5-8). Den firkantede, noget smallere og svagt koniske Fod, der kantes af Rundstave, er ret uregelmæssig nedadtil; paa den ene Side har den et mandelformet Fremspring«.

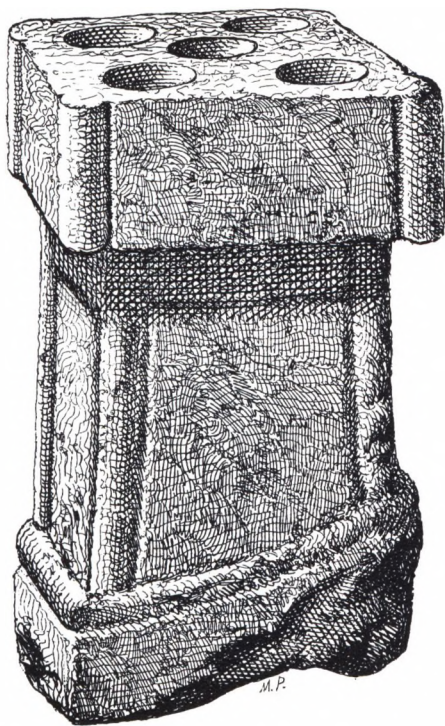

Fig. 4. Lampe fra Sdr. Dråby kirke. Tegning efter Müller 1888.

Fig. 5. Lampe i Giver kirkes sydmur. Foto J.V. 1974.

Fig. 6. Lampe i Rørbæk kirkes østgavl. Foto Allan, Eva, Jens, Torkil 17.5.1977.

Giver kirke, Ålborg amt (fig. 5)

Som kvader er lampen indmuret i kirkens syd-vest-hjørne tre skifter under taget. Fladen med de 4 huller måler 35 x 29 cm. Stenens dybde er 47 cm. Hullernes diameter er ca. 7,5 cm, deres dybde ca. 6,5 cm.

Rørbæk kirke, Ålborg amt (fig. 6)

I en glug i korets østgavl sidder lampen genanvendt som kvader i den søndre karm. Den er noget beskadiget i overkanten, men det ses tydeligt, at den oprindeligt har haft en nær kvadratisk topflade med 5 huller. Den måler nu 53 x 48 cm. Hullernes diameter er ca. 10 cm.

Tvede kirke, Randers amt (fig. 7)

I kirkens våbenhus sidder lampen nedmuret i en vægbænk mod sydøst. De 12 huller - 3 x 4 - er udhugget i den ca. 55 x 45 cm store overflade. Et hjørne er afbrudt, så et hul kun er halvt. Hullernes diameter er ca. 8 cm, deres dybde ca. 5 cm. Lampen, den største i landet, er mærkeligt nok ikke omtalt i de tre ældre oversigter.

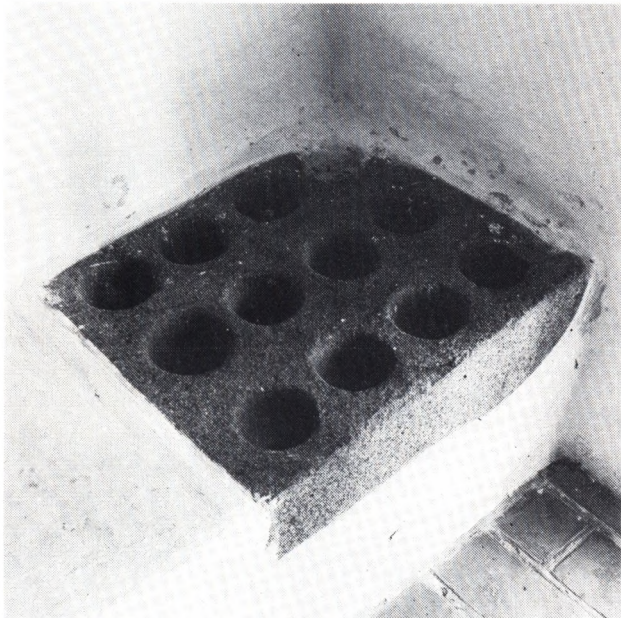

Fig. 7. Lampe i Tvede kirkes våbenhus. Foto J.V. 1974.

Asmild kloster, Viborg amt (fig. 8)

Under de omfattende arkæologiske undersøgelser, der fra begyndelsen af 1960'erne blev foretaget af ruinerne af nonneklosteret syd for Asmild kirke ved Viborg Sønder sø fandtes en stærkt fragmenteret olie-lampe. På Viborg Stiftsmuseum har den fået inven-

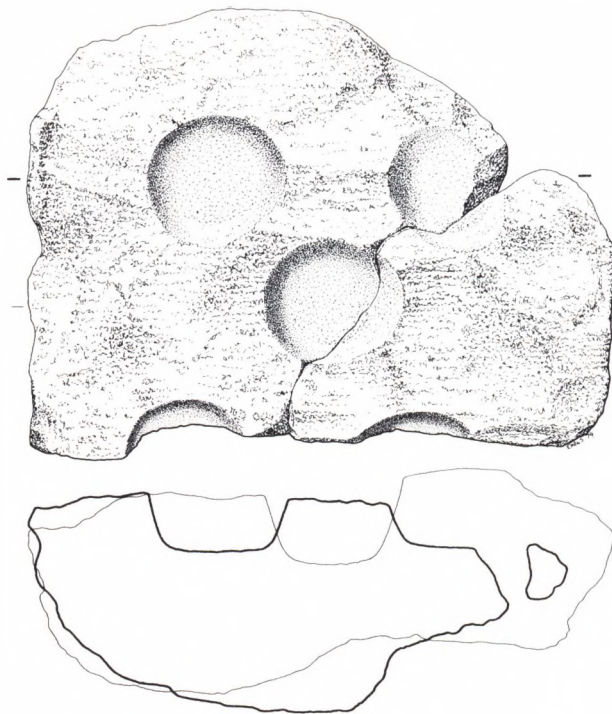

Fig. 8. Lampe fra Asmild kloster. Tegning Orla Svendsen 1974.

tar-nummer 2A 1093. Den har vel oprindelig haft en kvadratisk topflade på ca. 35 x 35 cm med 5 huller på 8 cm i diameter. Lampen fandtes genanvendt som fundamentsten ret dybt, hvorfor man med rimelighed kan regne med, at den er gået ud af brug allerede i middelalderen.

Almind kirke, Viborg amt (fig. 9)

Indmuret indvendig i korets sydmur sidder granit-lampen med to huller. Topfladen måler ca. 36 x 23 cm. De usædvanligt store huller måler ca. 11 cm i diameter. Fladen omkring hullerne er forsynet med en grov stregornamentik. Det ville være interessant

Fig. 9. Lampe i Almind kirkes korvæg. Foto Elna Møller 1961 på Nationalmuseet.

ved lejlighed at få stenen taget ud for at konstatere eventuelle udsmykninger på siderne.

Mammen kirke, Viborg amt (fig. 10)

Den i form enestående lampe står nu i våbenhuset placeret ovenpå en fra Viborg Stiftsmuseum deponeret søjlekapitæl, som oprindeligt stammer fra Viborg Domkirke. Den cylinderformede granitlampe har en topflade-diameter på ca. 38 cm. Denne er forsynet med ét større ovalt og to mindre runde huller. Det er muligt, at det ovale er en udvidelse af to mindre cirkulære, således at lampen oprindeligt har haft 4 runde huller med en diameter på ca. 10 cm. Sidefladen er over en rundstav smykket med buer og to mandshoveder. I midten af forrige århundrede henlå lampen på kirkegården.

Obdrupgård, Randers amt (fig. 11)

Under inv.nr. 970:61 er i »Den gamle By«, Århus indskrevet en »lampe(?)« af rødlig granit. Nærmest af form som en regulær, 4-sidet pyramidestub med glatte sider, undersiden meget groft tilhugget. På oversi-

Fig. 10. Lampe i Mammen kirke. Basen er udlånt fra Viborg Stiftsmuseum. Den stammer fra Viborg Domkirke. Foto. J.V. 1974.

Fig. 11. Lampe fra Obdrupgård. Foto J.V. 1974.

den 5 runde, skålformede fordybninger, én i hvert hjørne og én i midten, forbundne med riller.

Oversiden: 41 x 40 cm, tykk.: 28 cm, skålene i hjørnerne, diam.: ca. 11 cm, - dybde: ca. 3 cm, skålen i midten, diam.: ca. 10 cm, - dybde: 6 cm.

Indkommet 11.12.1961 fra Forhistorisk Museum, Århus«. Det medfølgende brev fra Harald Andersen lyder:

»Medfølgende sten er fundet under en bygning hørende til Obdrupgård, Lyngby sogn, Sønder herred, Randers amt. Stenen fandtes i en dybde af 1,50-2 m i nærheden af en fundamentlignende stensætning, som - hvis bestemmelse er rigtig - må have hørt til en bygning, som tidligere har ligget på stedet.

Obdrupgårds ejer, proprietær N. J. Strandgård, Graclev Vestergård, Hyllested, mener at vide, at gården er bygget ca. 1848 på tomterne af to ældre gårde, og måske kan det ovennævnte fundament, hvis det er et sådant, have hørt til et af dem. Nær Obdrupgård ligger et voldsted, som ifølge Trap, skal have haft forbindelse med Bjørnholm. Det er vel en nærliggende mulighed, at stenen kan stamme herfra«.

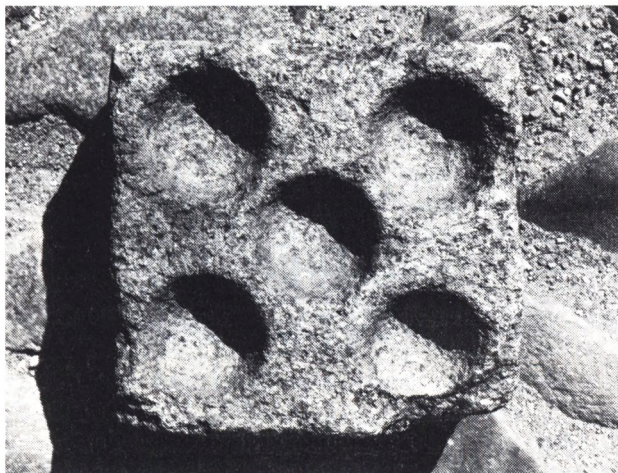

Fig. 12. Lampe fra Vejlbymark. Foto J.V. 1974.

Vejlbymark, Århus amt (fig. 12)

Under inv.nr. 156:40 er i »Den gamle By«, Århus, indskrevet en »lampe (?)«, romansk, dannet af en kvadratisk Blok af rødlig Granit, temmelig ujævnt formet, paa Overfladen 5 runde, skaalformede Fordybninger, én i hvert hjørne og én i midten. På undersiden et mindre hul.

Oversiden ca. 19 x 19 cm, Tykkelse ca. 8,5 cm, Diam. af Hullerne ca. 6 cm.

Paa den ene Side er et mindre Stykke afslaaet. Fundet paa Vejlbymark, Hasle H. Gave fra Fru Johansen, Frederiksgade, hvis Fader har fundet den«.

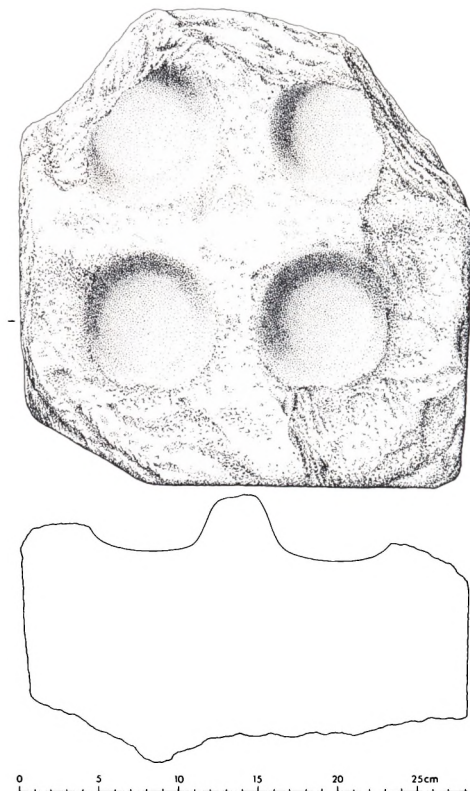

Fig. 13. Lampe fra Fløjstrup. Tegning Elsebeth Morville 1974.

Fløjstrup, Århus amt (fig. 13)

På gårdspladsen af »Gammelgård«, matr. nr. 1a af Fløjstrup by, Malling sogn, står en fragmenteret granitlampe, som ifølge ejeren er fundet først i 1930'erne ved gravning på gårdspladsen foran stuehuset. Den er 28 cm bred og nu 30 cm lang, idet den ene kortsides er stærkt ødelagt. Der er fire huller med en diameter på ca. 8 cm. Lampen har sikkert oprindeligt haft en - nær - kvadratisk topflade med fire huller, selvom det ikke kan udelukkes at den har været længere med måske 6 eller 8 huller (4).

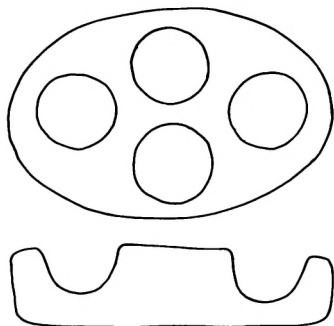

Fig. 14. Lampe i Horsens Museum. Foto Preben Dehlholm 1974. Tegning Elsebeth Morville 1974.

Horsens Museum (fig. 14 a og b)

På Horsens museum opbevares en olielampe af klæbersten - den eneste i landet, som ikke er af granit. Den stammer fra »Den Lindemanske Samling«, og det vides ikke hvorfra den oprindeligt kommer. Den ovale lampe - ca. 29 x 19 cm - har fire huller ca. 7 cm i diameter. Lampen er lidt restaureret med gips.

Sønderby, Glud sogn, Vejle amt (fig. 15)

Lampen er udførligt beskrevet i Asger Kristensens ovenfor omtalte oversigt i Vejle Amts Aarbøger 1920: »Ved nedbrydning af en Staldbygning i Gaardejer Anton Nielsens Gaard, Matr. Nr. 6 i Sønderby ved Horsens i sommeren 1917 fandtes den her afbildede sten. Den er af noget skørnet Granit. Det ses, at den oprindeligt har haft en næsten kvadratisk formet, plan overside 30 x 33 cm, forsynet med 5 store skaalformede Fordybninger...Midterskaalen er størst, 10,5 cm i Tværmaal og 6 cm dyb, og er smukt afsleben med kredsformige Bore- eller Slibe-Skurer. De andre Skaale er 8 cm i Tværmaal og 5 cm dybe...Stenen opbevares nu i Glud Museum«.

Fig. 15. Lampe fra Sønderby. Foto J.V. 1974.

Gamtofte kirke, Odense amt (fig. 16)

Lampen sidder indmuret i gavlen i kirkens senmiddelalderlige korforlængelse sammen med dele af den

nedrevne apsis. Det er en femhullet lampe af udseen-
de som Vejlbj Mark og Sønderby.

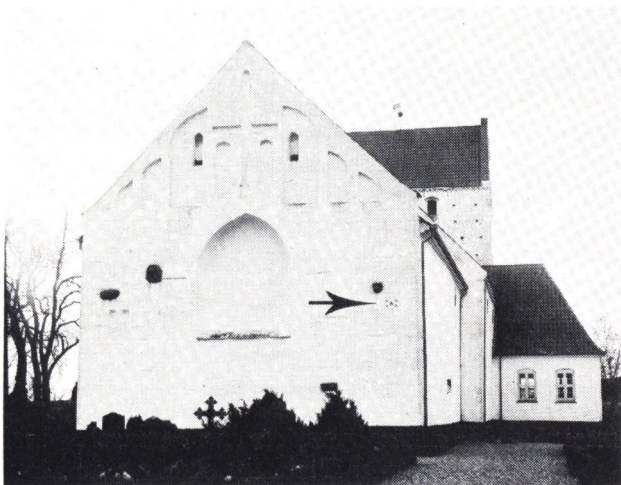

Fig. 16. Lampe indmuret i Gamtofte kirkes korgavl. Foto J.V. 1974.

Nørre Søby, Odense amt (fig. 17)

Denne lampe har ligeledes 5 huller. Den er beskrevet i den ovenfor nævnte artikel af Oxenvad i Fynske Minder 1962: »Lampens sidste kendte opholdssted er en bondegård på Nr. Søby-egnen, men den har næppe nogen som helst forbindelse med den i gotisk tid opførte kirke i Nr. Søby.

Lampen kan i al korthed beskrives som en tilhugget granitblok med kvadratisk overside, som måler 37 cm på hver led. Tykkelsen er ca. 13 cm. Af oversidens fem fordybninger er de fire - i hjørnerne - halvkugleformede med en diameter på 7-9 cm og en dybde på ca. 4,5 cm, mens den midterste fordybning er konisk formet med en svag nedadrundet bund. Dette huls diameter er 15 cm og dybden 6,5 cm. Stenens sideflader er midtpå forsynet med to vertikale furer, som dog ingenlunde er regelmæssigt anbragt på hver af sidefladerne...«.

Udformningen af de 16 til nu kendte danske olie-lamper svinger en del, men det ser ud til, at man har tilstræbt at tildanne dem med en kvadratisk topflade, hvori er udhugget 4 eller 5 huller. De to største lamper - med 9 og 12 huller - er rektangulære, mens den cirkulære lampe fra Mammen med 3 huller måske oprindeligt var bestemt til 4, idet det store aflange hul kan være to små, som er forbundet. Lampen fra Hillerslev med ligeledes 3 huller er sikkert et fragment af en femhullet. Ene står lampen fra Almind med 2 huller. Alle lamperne er af granit, bortset fra den på Horsens Museum, som er af klæbersten. Herved kan den sidestilles med den eneste kendte norske lampe, som findes på Amble Museum, men er fundet på tomten for den nedrevne Bøium stavkirke i Fjærland sogn. Den er af kvadratisk form med ligeledes 4 huller (5).

En formodet æbleskivepande af samme stenart og med et noget beslægtet udseende findes på Spille-

Fig. 17. Lampe fra Nr. Søby. Foto J.V. 1974.

mandsmuseet i Rebild i Himmerland (fig. 18). Det er en cirkulært udformet stenplade, ca. 45 cm i diameter, med et håndtag i begge sider. Omkring et stjerneformet hul grupperer sig 8 skålførmede fordybninger ca. 9 cm i diameter. Mellem hullerne er indridset cirkellornamenter, på håndtagene initialer. Lampen er vel fra 17/1800-årene.

Selvom ingen af de danske lamper synes at være fremkommet på deres oprindelige plads, kan deres kirkelige tilknytning næppe betvivles. De fleste er fundet indmuret i kirkemure eller i nær tilknytning til kirke eller kloster. Om de har stået i koret - ved højalteret - eller i skibet kan endnu ikke besvares. Da flere er indmuret i romanske murpartier, synes de ikke at have været i almindelig brug i slutningen af middelalderen (6). Set i denne sammenhæng synes placeringen af Tvede-lampen i vægbænken i kirkens senmiddelalderlige våbenhus ikke at være den oprindelige, men funktionen kan enkelte steder udmærket tænkes fortsat middelalderen ud.

Fig. 18. Æbleskivepande? af klæbersten i Spillemandsmuseet, Rebild. Foto ved Hans Gutfeld 1976.

3. Lamperne set i europæisk sammenhæng

Udbredelsen af lamperne synes ud fra den tilgængelige litteratur at være meget uhomogen. Foruden i England, Danmark, Sverige og en enkelt i Norge synes de ikke at være omtalt i Nord-Europa. Bemærkelsesværdig er derfor det relativt store antal lamper, som findes i Østrig og det sydlige Tyskland (Bayern og Oberpfalz) med Karlstadt som den nordligste forekomst. I et antal af 63 er de 1770 og 73 registreret af Franz Hula (7). I størrelse og materiale ligner lamperne de nord-europæiske så meget, at en fælles funktion må være uomtvistelig. I de mellemliggende områder - inklusive Holland og Belgien - kan det kun dreje sig om tid inden lamperne dukker frem af glemselen.

Af Hulas arbejder fremgår det, at de mellem-europæiske »skålstens« funktion som lamper først blev genopdaget i slutningen af forrige århundrede (8). Enkelte har en så markant skulpturel udformning (fig. 19), at de kan dateres til 12./13. århundrede, den tid, hvortil de danske og svenske henføres. Derimod mener Hula, at de først går ud af brug op mod 1600. Dette sidste passer med, at lamperne er omtalt i den ovenfor citerede beskrivelse fra 1593 af bendiktinerklosteret i Durham, som gav stødet til tolkningen i England(1). Nogen nærmere begrundelse for den sene slutdatering bringes ikke, bortset fra lampernes hyppige placering i sene »førbarokke kirkebygninger« (9). En tilsvarende sen datering af lampernes slutfase er endnu ikke fremsat for det dansk/svenske materiale.

4. Lampernes anvendelse

Hverken de nord- eller mellem-europæiske lamper giver ved deres udformning endegyldige svar på i hvilken kirkelig sammenhæng, de har været brugt. Beskrivelsen fra Durham klosteret 1593 fortæller, at lamperne dér blev anvendt som rene belysningskilder. Men da det er en senmiddelalderlig tilstand der fremlægges, er det muligt, at lamperne et par århun-

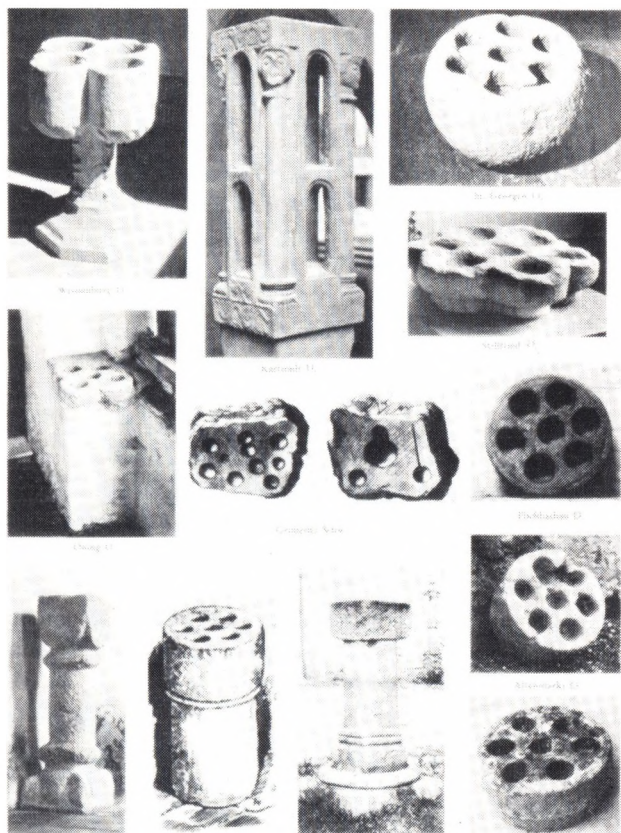

Fig. 19. Et udvalg af de mellem-europæiske lamper. Efter Hula 1970.

dreder før har haft en yderligere funktion. - Franz Hula mener, at lamperne har spillet en rolle i den kristne dødekult, idet han sidestiller dem med de såkaldte grav- eller kirkegårdslygter i sten, som fra romansk tid og frem findes i ret stort tal i eller ved kirkerne i Mellem-Europa. Lampen fra Karlstadt (fig. 19 foroven i midten) kan danne et mellemled, idet skålene her findes inde under en fire-søjlet opbygning, som ved sin skulpturelle udsmykning daterer lampen til 12. århundrede. Noget endegyldigt be-

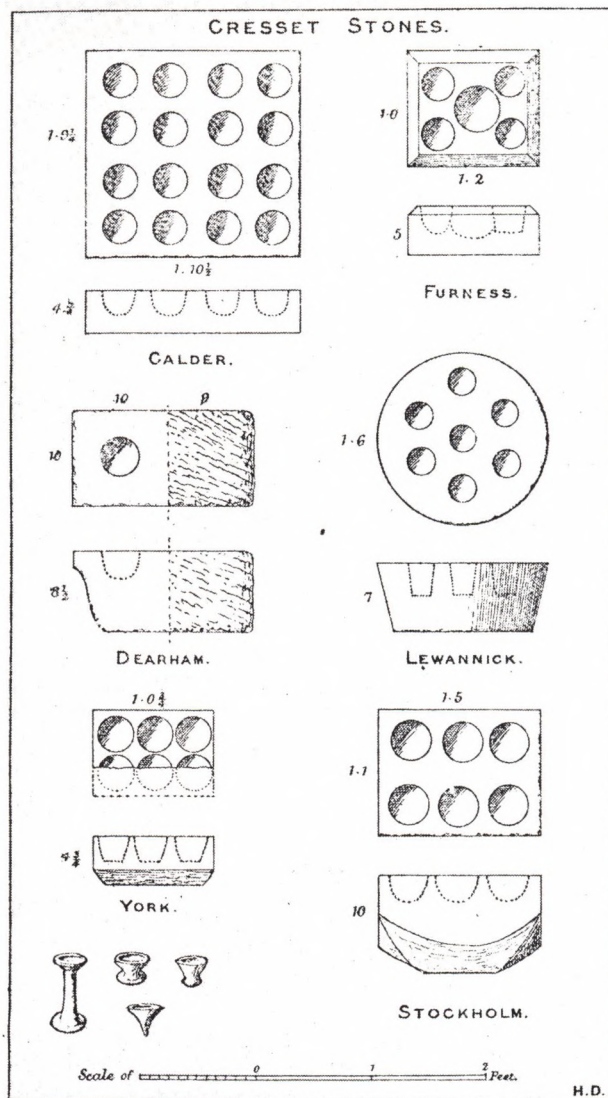

Fig. 20. Et udvalg af de engelske olielamper samt en enkelt svensk. Efter Lees 1882.

vis fremlægger Hula ikke, men forslaget er tankevækkende.

Antallet af huller svinger, som vist, meget. 7 synes i det mellem-europæiske materiale at være det foretrukne (fig. 19). 4 eller 5 er det almindelige i Danmark (fig. 1), hvor 7 aldrig forekommer. I England synes en større spredning at være markant (fig. 20). Nogen dybere betydning skal man dog næppe lægge i talforholdene, bortset fra 7, som jo i kristen sammenhæng ofte knyttes til lys. År 70 blev den syvarmede lysestage i templet i Jerusalem bortført til Rom.

Og her står vi i dag. Igennem 100 år har forskerne indsamlet materiale. Fra et kendskab til ganske få - omkring 1880 - kan vi i dag skue over et antal på noget over 100 lamper fordelt i to adskilte områder: Nord- og Mellem-Europa. Vi har et udmærket overblik over lampernes forskelligartede udformning med deres vekslende antal huller. Men om deres egentlige og væsentlige funktion står vi stadig mærkeligt uvidende.

Noter

1. Manuskriptet er udgivet ved Raine, ed. 1842. Ny udgave ved Fowler, ed. 1903.
2. Der er dog en påfaldende overensstemmelse med udbredelsen af granitkvaderkirkerne, som jo mangler på Sjælland.
3. Stolt 1977. Bengt Stolt takkes for udbytterig diskussion af olie-lampeproblemerne, samt for fremvisning af det gotlandske materiale på Fornsalen i Visby, Sverige.
4. Bygningskonduktør N. J. Israelsen har venligst gjort mig opmærksom på lampen, hvorefter ejeren udlånte den til tegning og fotografering på Forhistorisk Museum, Moesgård.
5. Kristensen 1920 s. 130. Wallem 1907 s. 19.

6. For eksempel Hillerslev og Giver. I artiklen »Belysning« i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder har Rune Norberg 1956 skrevet om lampen fra Sigtuna: »En sådan har redan vid 1200-talets mitt blivit inmurad som prydnad i Sigtuna Mariakyrkas västfasad, vilket tyder på att lamptypen då spelat ut sin roll«.
7. Hula 1970 og samme 1973. Hula, som var amatør, fungerede til sin død som kontaktperson i indsamlingsarbejdet af olie-lamper og gravlygter.
8. Hager 1894.
9. Hula 1970 s. 57.

Litteratur

- Fowler, J.T., ed.: se Raine, ed.
- Hager, G.: Mittelalterliche und nachmittelalterliche Schalensteine. I: Monatsschrift des historischen Vereins von Oberbayern. Arg. 3, 1894.
- Hula, F.: Mittelalterliche Kultmale. Eget forlag, Wien 1970.
- same: Mittelalterliche Kultmale. Ein Nachtrag. I: Öst. Zeitschrift für Kunst & Denkmalpflege. Wien 1973.
- Kristensen, A.: Et Minde fra Munketiden i Sønderby ved Horsens. I: Vejle Amts Aarbøger. 1920.
- Lees, T.: Cresset Stones. I: Archaeological Journal, vol 39. 1882.
- Müller, S.: Vievandskar og Kirkelamper. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1888.
- Norberg, R.: Belysning. Artikel i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bd. 1. 1956.
- Oxenvad, N.: En romansk kirkelampe. I: Fynske Minder. 1962.
- Raine, J., ed.: Rites of Durham. Being a Description or Brief Declaration of all ancient Monuments, Rites & Customs belonging or being within the Monastical Church of Durham before the Suppression. Written 1593. Surtees Society, Publications 15, Durham 1842. Ny udgave ved Fowler, J.T.: Durham 1903.
- Stolt, B.: Oljelampor från äldre medeltid. hikuin 3, 1977.
- Trap: J.P. Trap, Danmark, 5. udg., 1958 ff.
- Vellev, J.: Stenlamper. I: Skalk 1977, nr. 5.
- Wallem, F. B.: Lys og Lysstel i norske Kirker og Hjem. Kristiania 1907.

Efter forfatterens artikel i Skalk 1977 er der blevet indberettet en halv snes lamper. Den ene af klæbersten med 5 huller stammer fra Hem ved Mariager og findes på Nationalmuseets 3. afdeling, hvor den er opført som æbleskivepande: NM 3 nr. M 1765 a.